

بسمه تعالی

بررسی علل عدم تمایل دانش آموزان به یادگیری مسائل دینی

مرضیه فهیدی^۱

چکیده

دین‌گریزی و گرایش جوانان به فرهنگ غرب همواره دغدغه‌هایی را برای خانواده‌های به وجود آورده و تهدیدی برای نسل جوان بوجود می‌آید.

این پدیده در قرن‌های اخیر، بویژه در قرن بیستم، بخش عظیمی از جهان را فرا گرفت و حتی موجب به وجود آمدن مکاتب فلسفی الحادی و ایدئولوژی‌های دین ستیز یا دین گریز گردید. اما چرا انسان که ذاتاً مشتاق دین است و فطرت او با درون مایه‌های دین پیوند تکوینی دارد، به دین‌گریزی روی می‌آورد و چرا دین‌گریزی در نسل جوان، نمود بیشتری دارد؟

باید گفت: در دین الهی هیچ عنصر گریزاننده وجود ندارد؛ اگر انسان‌ها به دریافت معارف دینی و درک صحیح از دین حق نایل آیند، هرگز از دین نمی‌گریزند. افزون بر این، عقل و عشق - هر دو - در متن دین جای دارند. دین هم ذهن و خرد انسان را تغذیه می‌کند و هم به دل آدمی حیات، حرکت و نشاط می‌بخشد. بنابراین، علت دین‌گریزی را باید در خارج از قلمرو دین حق و آموزه‌های دینی جستجو کرد.

کلیدواژه: دین، دانش آموز، یادگیری

۱. سال پنجم سطح دو، مدرسه علمیه فاطمه زهرا (س)، ۷۳۳ Marzyeh Saberi

مقدمه

دین مجموع عقاید، اخلاق، قوانین و مقرراتی که برای اداره امور جامعه انسانی و پرورش انسان‌ها از طریق وحی و عقل در اختیار آنان قرار دارد می‌باشد، گاهی همه این مجموعه حق و گاهی همه آن باطل و زمانی مخلوطی از حق و باطل است. دین واقعیتی انکار ناپذیر است که همراه و همزاد حیات بشری بوده و همواره بر همه ابعاد زندگی انسانی سایه افکنده است دین استوارترین ستون مادی و معنوی حیات انسان است. دین است که به انسان آرامش، عزت و شرافت می‌بخشد. گستره و قلمرو این بحث حوزه‌های فلسفی، فقهی، کلامی، اخلاقی، اجتماعی و سیاسی دین را شامل می‌شود. دین‌خواهی در متن آفرینش و سرنوشت افراد نهاده شده و هرگز از بشر جدا نبوده است. البته شاهد فرود و صعودهایی به دلایل درونی و بیرونی بوده است. در مقاله حاضر از کتاب‌هایی همچون شریعت در آینه معرفت از جوادی عاملی، تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب از قمی مشهدی، مجموعه آثار استاد شهید مطهری از شهید مطهری، استفاده شده است.

۱- مفهوم‌شناسی

۱-۱- مفهوم اصطلاحی و لغوی دین

واژه «دین» در لغت به معنای گوناگون از جمله، جزا، اطاعت، قهر و غلبه، عادت، انقیاد، خضوع، پیروی و مانند آن‌ها آمده است. در قرآن کریم نیز آیاتی وجود دارد که از آن‌ها معنای جزا، شریعت و قانون، طاعت و بندگی استنباط می‌شود.^۱

و اما در اصطلاح به مجموعه عقاید، اخلاق، قوانین و مقرراتی است که برای اداره امور جامعه انسانی و پرورش انسان‌ها باشد.^۲

۱-۲- مفهوم اصطلاحی و لغوی دانش‌آموز

دانش‌آموز از لحاظ لغوی به معنی کسی است که دانش می‌آموزد و در اصطلاح، برای اطلاق به محصلان رسمی در سطح تحصیلات پیش از دانشگاه به کار می‌رود. در این مقاله اطلاعات جالب و خواندنی در مورد دانش‌آموز برای شما عزیزان تهیه کرده ایم که در ادامه می‌خوانید.^۳

۱-۳- مفهوم یادگیری

واژه یادگیری، عموماً برای در بافت آکادمیک مورد استفاده قرار می‌گیرد. اما وقتی در مورد چپستی این مفهوم صحبت می‌کنیم، باید به جنبه‌های مختلفی غیر از آموزش علمی هم بپردازیم. محققان آموزشی اتفاق نظر دارند که مفهوم یادگیری، خیلی عمیق‌تر از ثبت و حفظ کردن اطلاعات در حافظه است. یادگیری عمیق و طولانی مدت شامل درک، ایجاد ارتباط میان ایده‌ها و دانش قبلی و جدید، تفکر مستقل و انتقادی و توانایی انتقال دانش در زمینه‌های جدید و متفاوت است.^۴

۲- دین‌گریزی

در اصل وجود دین‌گریزی باید گفت اگر این واژه به معنای ترک کردن و رها کردن دین باشد، هیچ کس نمی‌تواند به طور کامل با دین قطع رابطه کند؛ زیرا دین داری یک امر فطری است و از انسان جدا شدنی نیست. چنان که قرآن کریم نیز به این حقیقت اشاره می‌کند: «فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَةَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ»^۵ پس روی خود را متوجه آیین

۱. علیزاده، حیات تعقلی اسلام، صص ۶۶، ۷۰ و ۷۲.

۲. جوادی آملی، شریعت در آینه معرفت، صص ۹۵-۹۳.

۳. <https://article.tebyan.net//۴۱۱۳۰۵>

۴. bookapo.com/mag/lifestyle/what-is-learning/

۵. سوره روم: آیه ۳۰.

خالص پروردگار کن! این فطرتی است که خداوند، انسان‌ها را بر آن آفریده دگرگونی در آفرینش الهی نیست این است آیین استوار ولی اکثر مردم نمی‌دانند.»

۳- علل و آثار دین‌گریزی

دین، استوارترین ستون حیات مادی و معنوی انسان است که به او عزت و شرافت می‌بخشد و او را از اسارت‌ها و تعلقات و وابستگی‌های نفسانی و حیوانی آزاد می‌سازد. دین، برنامه سعادت و رستگاری بشر است، اما پیوسته عواملی به صورت پیدا و پنهان، دین‌داری را تهدید می‌کند. یکی از این آفت‌ها، دین‌گریزی است. برای مبارزه با این آسیب ابتدا باید آن را شناخت و سپس علاج کرد.

البته باید توجه داشت که در ذات ادیان الهی که دست ناپاک تحریف به آن‌ها نرسیده باشد، هیچ عنصر دین‌گریزانه‌ای وجود ندارد. اگر انسان‌ها به دریافت صحیح از دین الهی نایل آیند در هیچ رتبه‌ای، از دین نمی‌گریزند. به‌ویژه این که عقل و عشق که دو رکن اساسی در حیات انسانی محسوب می‌شوند و همه جاذبه‌ها و دافعه‌ها در این دو حوزه و بر اساس این دو معیار رخ می‌دهند، هر دو در درون دین وجود دارد و دین با این دو نیرو و هر دو گروه باقی مانده است.

اما عواملی که در بروز دین‌گریزی جوانان نقش دارند، به‌طور کلی، به دو دسته تقسیم می‌شوند:

الف. عوامل محیطی و بیرونی (اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی و...)

ب. عوامل درونی (فردی) که از آن‌ها به عوامل «روان‌شناختی» تعبیر می‌شود؛ یعنی قطع‌نظر از عوامل محیطی، ویژگی‌های شناختی و عاطفی هر فرد نیز در اقبال و ادبار (روی آوردن و فاصله گرفتن) او نسبت به معارف دینی نقش دارند.

الف. عوامل محیطی و بیرونی

نارسایی عوامل مؤثر در معنویت‌گرایی و دین‌گرایی را می‌توان به‌طور کلی در چهار محور تقسیم‌بندی کرد:

۱. جایگزینی تعلیم به جای تفکر؛

استاد مطهری در این باره می‌فرماید: «در تعلیم و تربیت بایستی به جوان مجال اندیشه داد و آن را ترغیب به فکر کرد. در حالی که نظام تعلیمی و تبلیغی ما، تعلیم را به جای تفکر گذاشته است و در حقیقت منتهی شده است به انباشت محفوظات».^۱

۲. عدم توجه به حس کاوش و حقیقت‌جویی

معمولاً انسان‌ها به دانستن حقیقت گرایش دارند. سرکوب شدن، تشرزدن، چرا آن قدر می‌پرسی؟ یا نپرس، روشی است که در برابر فکر حقیقت‌جویی وجود دارد. نمی‌توان پرسشی را از میان برد. اگر با پرسشی

۱. مطهری، مجموعه آثار استاد شهید مطهری، ج ۲۲، ص ۵۲۶.

مخالفت شود به اشکال انحرافی ظاهر خواهد شد و باعث می‌شود تا انسان (چون پاسخی دریافت نکرده است) خود در آن زمینه تجربه پیدا کند.^۱

۳. غفلت از تغییر آداب زمان در تربیت

باید توجه داشت جامعه جوان جامعه‌ای متفاوت است و اساساً با معیارهای گذشته قابل سنجش نیست. مقتضیات زمان بسیاری از آداب را عوض و شکل بروز و ظهور آن را متفاوت می‌کند. بر این اساس تحمیل آداب زمان خویش به نسل بعد از خودمان، منجر به یک نوع جمود یا ثبات آداب می‌شود. باید ویژگی‌ها و معیارهای نسل حاضر را به درستی شناخت و با توجه به آن‌ها به تعلیم و تربیت او پرداخت.^۲

۴. سرکوب غرایز

افرادی که فن تربیت را نمی‌دانند، توجه ندارند که در تربیت تمامی قوایی که در وجود انسان است دارای حکمت و مصلحتی است و باید غرایز شهوانی را در حد طبیعی و از راه مشروع اشباع کنیم. برآورده نشدن احتیاجات طبیعی منجر به نوعی تراکم و واکنش می‌شود یا همان مکانیزم طرد که امروزه هم شاهد هستیم.^۳

ب. عوامل درونی (فردی):

۱. گرایش به سوی تمایلات و هواهای نفسانی

خواسته‌های نابجای برخی افراد، ناهنجاری‌های عاطفی و روانی آنان و بی‌بند و باری و گرفتاری در انواع دام‌های شیطانی و... موجب شده است تا به سستی و فساد و سودجویی‌های نامشروع و... روی آورده و التزام به دین و چهارچوب‌های دینی را مزاحم خود ببینند. چنان‌که در قرآن کریم درباره مهم‌ترین عامل روی گردانی از توحید و معاد آمده است: «انسان شک در معاد ندارد بلکه او می‌خواهد آزاد باشد و بدون ترس از دادگاه قیامت در تمام عمر گناه کند!»^۴

الإمامُ الصَّادِقُ(علیه السلام): اِحْذَرُوا أَهْوَاءَكُمْ كَمَا تَحْذَرُونَ أَعْدَاءَكُمْ، فَلَيْسَ شَيْءٌ أَعْدَى لِلرَّجَالِ مِنْ اتِّبَاعِ أَهْوَائِهِمْ، وَ حَصَائِدِ أَلْسِنَتِهِمْ؛^۵ همان‌گونه که از دشمنان خود حذر می‌کنید، از هوس‌هایتان حذر کنید؛ زیرا برای مردان دشمنی برتر از پیروی از هوس‌هایشان و آنچه زبان‌هایشان کسب کرده (سخنان بی‌هوده و یاوه)، نیست. از آن‌جا که دین‌داری جلوی هوا پرستی‌های مهار گسیخته و ویرانگر را می‌گیرد، افراد هواپرست سعی می‌کنند مسیر خود را از دین جدا کنند.

۱. مطهری، مجموعه آثار استاد شهید مطهری، ج ۳، ص ۴۹۳.

۲. همان، ج ۲، ص ۱۸۹.

۳. همان، ص ۲۳۳.

۴. سوره قیامت: آیه ۵.

۵. قمی مشهدی، تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب، ج ۱۴، ص ۱۲۸.

رسیدن به اهداف آموزشی که مدارس به عنوان اهداف اساسی خود به آن‌ها توجه دارند مستلزم تامین بهداشت روان دانش‌آموزان است. تحقیقات متعددی نشان می‌دهد که سلامت روانی دانش‌آموزان با پیشرفت تحصیلی آنان رابطه‌ای مستقیم دارد.

امکانات جذاب چون سجاده‌ای زیبا، تسبیح، عطر، چادر و مقنعه (البته برای دختر خانم‌ها)، قبله نما (برای آقا پسرها) و...، امکان وضوی راحت با آب گرم در زمستان در دستشویی تمیز، با نور کافی و بدون وسایل اضافی، عامل موثری در تثبیت آموزه‌های دینی است.

قرار دادن دختر کوچک برای نماز کنار مادر (گرچه به شکل تقلید)، بیدار کردن کودک در سحر ماه مبارک رمضان (گرچه روزه نگیرد یا ساعاتی از روز را روزه بگیرد)، کمک به ناتوانان و نابینایان در رد شدن از خیابان با مشارکت فرزند، اعطای صدقات و کمک‌های مالی به نیازمندان از طریق و با دست کودکان و ... نمونه‌هایی از راه‌های تمرین ارزش‌های دینی است.

حضور در محافل مذهبی در ماه مبارک رمضان، ایام محرم و صفر، دعای کمیل، دعای ندبه و ... سبب تثبیت آموزه‌های دینی می‌شود.

ارتباط با خانواده‌های خوب و متدین سبب تاثیر پذیری کودک از همسالان می‌شود.

الگو دهی مناسب:

الگوهای خوب و با دیانت می‌توانند سبب تثبیت آموزه‌های دینی در کودکان شوند؛ پس والدین باید از همان دوران کودکی، زمینه‌های مناسبی را برای پذیرش الگوهای خوب فراهم آورند.^۱

۱۱- راه کارهای رفع دین گریزی و گرایش به فرهنگ بیگانه

الف. ارائه الگوهای مناسب

الگوهای جذاب، برای یادگیری و شکل‌دهی رفتار انسان‌ها، به ویژه جوانان، نقش اساسی دارد. در دوره نوجوانی و جوانی، تأثیرپذیری از خانواده به شدت کاهش می‌یابد و گاهی بین خانواده و جوان تعارض و درگیری به وجود می‌آید. از این رو، جوان برای ساختن نظام ارزشی و اعتقادی خود می‌خواهد از چیزهایی غیر از خانواده و مربیان قبلی استفاده کند. از عوامل تأثیرگذار در بیرون نهاد خانواده، الگوها و دوستان هستند. در این میان، نقش الگوهای مورد قبول جوان بسیار زیاد است؛ چه اینکه دوستان نیز در حال ساختن نظام ارزشی خود و نیازمند الگوهای مورد پسند می‌باشند. در این شرایط، اگر الگوهای مناسب و در دسترس وجود نداشته باشد، جوان دچار سردرگمی شده و تعادل روانی او از مرز ارزشی خارج می‌شود. در این صورت، چه بسا به الگوهای مجازی پناه برده و یا تحت تأثیر دوستان کم تجربه قرار گیرد و یا به دام شیادانی

^۱ . <http://tarhekelasi.blogfa.com/post/۹۹/>

بیفتد که در کمین جوانان سردرگم هستند و در نتیجه، شرایط و زمینه‌های گریز از دین برای او فراهم می‌شود.^۱

ب. تقویت بینش دینی جوانان و شناساندن فرهنگ غرب به آنان

در مواردی دین چنان به جوان معرفی می‌شود که گویی مانع ارضای نیازهای اوست. چنین تصویری در نهایت، به دین‌گریزی می‌انجامد. جوان در شرایطی قرار دارد که انواع غرایز، به ویژه غریزه جنسی و لذت طلبی، در او به نقطه اوج رسیده و عوامل بیرونی نیز او را احاطه کرده و آتش شهوت را در او برافروخته می‌کند.

ج. زدودن فقر اقتصادی و اشتغال سازنده و مفید

تنگدستی را شاید بتوان از پلیدترین پدیده‌های جامعه به شمار آورد. بی‌تردید، بسیاری از ناهنجاری‌های اجتماعی همچون سرقت، ولگردی، گدایی، خودفروشی، و اعتیاد به علت تنگدستی و بی‌چیزی به وجود می‌آید. نگاهی گذرا به بزهکاران و ساکنان ندامتگاه‌ها ما را به این حقیقت دردآور رهنمون می‌نماید که شمار بسیاری از آنان در اثر تهیدستی، پای در این راه شوم و بدفرجام نهاده‌اند. پدیده فقر در هر جامعه‌ای که چهره کریه خود را به نمایش بگذارد، مانند سیلی بنیان کن زیربنای تمامی ارزش‌های انسانی را از بن ویران می‌سازد و کاخ‌های کرامت و شرافت آدمی را به بیغوله‌های ننگ و بدنامی تبدیل می‌کند.^۲

د. پیش‌گیری از نفوذ فرهنگی دشمن

نگاهبانی از ارزش‌های الهی، بینشی ژرف می‌طلبد، بینشی که در سایه آن همه عوامل فرهنگی غرب را شناسایی و کنترل نموده و در صورت لزوم طرد و منزوی می‌سازد. از این رو، بر همه مسئولان امر وظیفه است که به هر شکل ممکن جلوی نفوذ فرهنگی دشمن را بگیرند. چنانچه این کار انجام نشود، همه مسئول می‌باشند.

امام خمینی (قدس سره) در این باره می‌فرماید:

اکنون وصیت من... آن است که نگذارند این دستگاه‌های خبری و مطبوعات و مجله‌ها، از اسلام و مصالح کشور منحرف شوند و باید بدانیم که آزادی به شکل غربی آن که موجب تباهی جوانان و دختران و پسران می‌شود از نظر اسلام و عقل محکوم است و تبلیغات و مقالات و سخنرانی‌ها و کتاب‌ها و مجلات بر خلاف اسلام و عفت عمومی و مصالح کشور، حرام است و بر همه ما و همه مسلمانان جلوگیری از آن‌ها واجب است. و از آزادی‌های مخرب باید جلوگیری شود، از آنچه در نظر شرع حرام و آنچه بر خلاف مسیر ملت و

۱. شاکرین، پرسش‌ها و پاسخ‌های دانشجویی، ص ۲۵۱.

۲. مجلسی، بحارالانوار، ج ۷۲، ص ۱۴۴-۱۴۵.

کشورهای اسلامی و مخالف با حیثیت جمهوری اسلامی است، به طور قاطع اگر جلوگیری نشود، همه مسئول می‌باشند.^۱

هـ. استفاده از امکانات تربیت بدنی

تربیت بدنی و سلامت جسمی، نیاز طبیعی فرد سالم و جامعه سالم است که می‌تواند زمینه ساز سلامت روانی و عاطفی آنان شود. میزان سلامت جوانان در چگونگی پیشرفت تحصیلی آن‌ها مؤثر است. هر چه جوان سالم‌تر، بانشاط تر و شاداب‌تر باشد فراگیری و رشد، سریع تر و متعادل‌تر صورت می‌گیرد و زحمات صورت گرفته از سوی والدین و مسئولان بیشتر به نتیجه می‌رسد و متقابلاً این گروه هر چه از سلامت کمتری برخوردار باشند کسالت و خمودی بیشتر می‌شود و در نتیجه، افت تحصیلی و مشکلات رفتاری فزون‌تر می‌شود.

بر این اساس، اگر تفریحات ناسالم از مربی گرفته می‌شود، لازم است که امکان تفریحات سالم فراهم شود، که استفاده از امکانات تربیت بدنی یکی از این جایگزین‌ها می‌باشد.^۲

نتیجه‌گیری

مقوله دین‌گریزی تک علتی نیست علل مختلفی دارد و سه علت از این سه علل بیشترین تاثیر در دین‌گریزی را دارند که عبارتند از: رفتار بستگان دین به خصوص روحانیت، تبلیغات دشمن و برخی صفات ناپسند مثل لجاجت و تکبر. در پایان مقاله پیشنهادهای ارائه می‌شود که عبارتند از ۱- تلاش برای ارتقای سطح عقلانیت در جامعه ۲- تربیت مبلغین دینی در راستای تبلیغی صحیح از دین ۳- تاسیس بیشتر مراکز پاسخگویی به شبهات ۴- برگزاری نشست‌ها و گفتمان‌ها در مساجد و مراکز فرهنگی ۵- مقابله با تهاجم فرهنگی و تبیین اهداف دشمن ۶- ارتقای بصیرت و کسب قدرت تشخیص حق و باطل ۷- ایجاد نشاط و شادی در میان کسانی که نام دین برای آن‌هاست خصوصاً طلاب.

دین‌گریزی یکی از آسیب‌های اجتماعی عصر جدید است که باید به طور تخصصی در این مسئله کار فرهنگی و اجتماعی بشود و این مسئله همت خانواده، دولت، آموزش و پرورش و نهادهای اجتماعی را می‌طلبد که به طور دلسوزانه تلاش و کوشش کنند که دانش‌آموزان کشور ما بهترین دوران زندگی شان را بگذرانند.

۱. خمینی، صحیفه نور، ج ۲۱، ص ۱۹۵.

۲. ابوالفضل ساجدی و محمود نمازی، «میزگرد عوامل تضعیف و تقویت خودباوری فرهنگی و علل گرایش جوانان به فرهنگ غیرخودی»، ماهنامه معرفت، ش ۴۵، شهریور ۱۳۸۰، ص ۲۶۶-۲۶۷.

منابع و مأخذ

* قرآن کریم

- ۱- امینی، ابراهیم، اسلام و تعلیم و تربیت، چاپ اول، تهران: انتشارات انجمن اولیاء و مربیان، ۱۳۷۳.
- ۲- جوادی آملی، عبدالله، شریعت در آینه معرفت، مرکز نشر فرهنگی رجاء، تهران، ۱۳۷۳.
- ۳- خمینی، روح‌الله، صحیفه نور، ج ۲۱، تهران: سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی، ۱۳۶۹.
- ۴- سرمد، غلام علی، درآمدی بر جامعه‌شناسی تعلیم و تربیت، تهران: انتشارات دانشگاهی، ۱۳۷۳.
- ۵- سیدین، غلام، مبانی تربیت فرد و جامعه از دیدگاه اقبال، ترجمه محمد بقایی، تهران: انتشارات برگ، ۱۳۷۲.
- ۶- شاکرین، حمیدرضا، پرسش‌ها و پاسخ‌های دانشجویی، چاپ سوم، قم، معارف، ۱۳۸۵.
- ۷- طالبان، محمدرضا، دین‌داری و بزهکاری، تهران: انتشارات فجر اسلام، ۱۳۸۰.
- ۸- علیزاده، بیوک، حیات تعقلی اسلام، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۱.
- ۹- محمدی ری شهری، محمد، منتخب میزان الحکمه، ترجمه حمیدرضا شیخی، چاپ سوم، قم: انتشارات دارالحديث، ۱۳۸۴.
- ۱۰- مطهری، مرتضی، تعلیم و تربیت در اسلام، چاپ شانزدهم، تهران: انتشارات صدرا، ۱۳۶۸.
- ۱۱- _____، مجموعه آثار استاد شهید مطهری، ج ۲۲، تهران: انتشارات صدرا.
- ۱۲- _____، عدل الهی، تهران: انتشارات صدرا، ۱۳۷۹.
- ۱۳- معاونت سیاسی نمایندگی ولی فقیه در قرارگاه ثارالله، نفوذ و استحاله، تهران: معاونت سیاسی نمایندگی ولی فقیه، ۱۳۷۸.
- ۱۴- نوایی‌نژاد، شکوه، سه گفتار درباره راهنمایی و تربیت فرزندان، چاپ پنجم، بی‌جا: انتشارات انجمن اولیاء و مربیان، ۱۳۷۴، فصل ۱ تا ۴.

منابع عربی

- ۱۵- ابن شهر آشوب مازندرانی، محمدعلی، مناقب آل ابی طالب، قم: انتشارات مکتبه علامه، ۱۳۷۹.
- ۱۶- قمی مشهدی، محمدرضا، تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب، ج ۱۴، قم: دارالغدیر، ۱۴۲۳ق.
- ۱۷- مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، ج ۷۲، تهران: انتشارات دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۲.

مقالات، سایت، ماهنامه، پایان نامه، فصلنامه

- ۱۸- پایگاه اینترنتی پاسخ به سؤالات دینی و اعتقادی مؤسسه رواق حکمت

- ۱۹- ساجدی ابوالفضل - نمازی، محمود، «میزگرد عوامل تضعیف و تقویت خودباوری فرهنگی و علل گرایش جوانان به فرهنگ غیرخودی»، ماهنامه معرفت، ش ۴۵، شهریور ۱۳۸۰.
- ۲۰- سایت اندیشه قم، برگرفته از مقاله «عوامل علاقه نداشتن دانش‌آموزان به درس دینی»، تاریخ بازیابی، ۱۳۹۷/۰۲/۰۶.
- ۲۱- کشاورز، سوسن. (۱۳۸۷)، شاخص‌ها و آسیب‌های تربیت دینی، دو فصلنامه تربیت اسلامی، شماره ۶.
- ۲۲- صادقی، معصومه، «مبانی نظری آسیب شناسی تربیت دینی»، مجموعه مقالات همایش آسیب‌شناسی تربیت دینی در آموزش و پرورش، ج ۱، تهران: انتشارات محراب قلم، ۱۳۸۲.
- ۲۳- ماهرزاده، طیبیه، ۱۳۸۰، تربیت دینی چرا و چگونه؟، مجله پیوند، شماره ۲۶۱-۲۶۲.
- ۲۴- موحدنیا، فریدون، علل گرایش نسل جوان امروز به فرهنگ بیگانه، پایان نامه کارشناسی ارشد، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، ۱۳۷۹.
- ۲۵- محمدی، مژگان، «رویکرد کلی به آسیب شناسی تعلیم و تربیت»، مجموعه مقالات همایش آسیب شناسی تربیت دینی در آموزش و پرورش، ج ۱، تهران: انتشارات محراب قلم، ۱۳۸۲.
- ۲۶- وخشوری، کبری، فصلنامه مطالعات روانشناسی و علوم تربیتی، ۱۴۰۰، دوره هفتم - شماره ۴
- ۲۷-<https://article.tebyan.net//۴۱۱۳۰۵>
- ۲۸-bookapo.com/mag/lifestyle/what-is-learning/
- ۲۹-<http://tarhekelasi.blogfa.com/post/۹۹/>